

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОТОВНОСТІ ЧОЛОВІКІВ ДО БАТЬКІВСТВА

О.Г. Малина

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Запорізького національного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0615-250X>

lenamalina1975@gmail.com

Малина О.Г. Психологічні особливості готовності чоловіків до батьківства. У статті представлений аналіз готовності чоловіків до батьківства як складного психологічного утворення, міра сформованості якого визначається узгодженістю його структури, рівнем розвитку його когнітивних, мотиваційно-поведінкових і емоційних компонентів і залежить від рівня психологічної зрілості особистості. Розглянуті соціально-психологічні чинники і психологічні механізми формування ролі батька, особистісні передумови готовності до батьківства, етапи його формування; надані психологічні характеристики батьків з різними рівнями сформованості готовності до батьківства. Описана психологічна структура готовності до батьківства і проведений аналіз її особливостей у чоловіків з різним рівнем психологічної зрілості особистості. Батьківство розглядається як інтегральне психологічне утворення особистості батька, що включає усвідомлення родинного зв'язку з дітьми, почуття до своїх дітей, прийняття і виконання батьківської ролі. Прийняття ролі батька розглядається як чинник розвитку і якісної перебудови особистісної і ціннісно-смыслові сфери чоловіка, що приводить до зміцнення і гармонізації сімейних і дитячо-батьківських стосунків.

Ключові слова: батьківство, готовність до батьківства, роль батька, психологічна зрілість особистості

Malyna O.H. Psychological features of men's readiness for paternity. The article presents the analysis of men's readiness for paternity as a complex psychological formation, the degree of formation of which is determined by the consistency of its structure, the level of development of its cognitive, motivational, behavioral and emotional components, and depends on the level of psychological maturity of the individual. The socio-psychological factors and psychological mechanisms of formation of the father's role, personal prerequisites of readiness for paternity, stages of its formation have been considered; psychological characteristics of parents with different levels of paternity readiness have also been presented. The psychological structure of readiness for paternity has been described and the peculiarities in men with different level of psychological maturity of the personality have been analyzed. Parenthood is seen as an integral psychological formation of the father's personality, including an awareness of family connection with children, feelings for their children, acceptance and fulfillment of the parental role. Acceptance of the role of the father has been considered as a factor in the development and qualitative restructuring of the personal and value-meaning sphere of the man, which leads to the strengthening and harmonization of family and child-parent relationships. It has been found that there is a psychological relationship between the formation of parental feelings and the level of maturity of the father's personality. The main psychological difficulties of "immature" fathers are the inability to have fun, the joy of communicating with the child. The maturity of parental feelings is expressed in a loving parenting style. Such fathers have the capacity to empathize, they have the ability to care for, care for the child, and parenting with all its strength captures them in the first years of the child's life.

Keywords: paternity, readiness for paternity, role of father, psychological maturity of personality.

Постановка проблеми. Соціальна криза сучасної української сім'ї, зниження цінності родинних відносин, падіння народжуваності та зростання сирітства, ослаблення дитячо-батьківських зв'язків зумовлюють необхідність ґрунтовного вивчення проблеми батьківства та його формування як соціального та психологічного феномену як основи для впровадження ефективної сімейної політики. На необхідності формування готовності до батьківства в контексті оптимізації соціальної політики та шлюбно-сімейних процесів наголошують У. Бронфенбренер, К. Елві, І. Курило, Б. Крімер, Е. Лібанова, М. Мієдзіам [2, 5]. Однак, батьківство залишається однією з найбільш складних та недостатньо вивчених наукових та практичних проблем в психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні соціальні трансформації, зміна акцентів у розумінні змісту гендерних ролей на тлі зростання фемінізації значно вплинули на розуміння і прояви батьківства. Сучасна модель батьківства зумовлена перш за все соціальними перетвореннями суспільства, рівністю подружжя у розподілі прав та обов'язків у сім'ї, гендерною рівністю у соціальному та професійному просторі [2, 5, 11, 17]. Вивченню феномену батьківства присвячені роботи провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, а саме А.Адлера, Ю.Альошіної, Г. Андреевої, Д. Бомрінда Ю.

Борисенко, І. Братусь, Л. Буніної, В. Брутман, П. Вацлавіка, А. Варги, Т. Веретенко, Н. Гусак, Т. Говорун, Е. Ейдемільера, В.Юстіцкіса, І.Кона, В. Кравець, Р. Овчарової, Г. Філіпової, Р. Манєрова, Д. Майєрса, М. Мід, В. Кравець, Н. Максимовської, Р. Овчарової, Л. Остапчук. В. Сатір, Е. Фрома Ю. Шмурак та інших [4].

Сучасні соціологи, етнографи і психологи солідарні в тому, що наші знання про батьківство незначні і залишаються "білою плямою" на тлі відносної вивченості материнства. Зокрема, підкреслюється, що виховна позиції батька у своєму формуванні дещо відстає від материнської позиції, оскільки найбільшу прихильність до дитини батьки починають відчувати, коли діти вже підросли [4, 10, 21]. Нині з'являється все більше досліджень, що вивчають проблему особистісного розвитку чоловіків і тему батьківства [4].

Мета статті, таким чином, полягає у з'ясуванні психологічних особливості готовності чоловіків до батьківства.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Теоретичний аналіз поняття батьківства здійснено у дослідженнях О. Безпалько, І. Братусь, М. Єрмихіної, Т.Гурко Н. Світайло та ін. І. Кон Одним з перших дослідників запропонував розглядати батьківство як систему взаємопов'язаних батьківських почуттів до дітей, специфічних соціальних ролей і норм культури та реальної поведінки батька [7, с. 33]. На думку, Р. Овчарової батьківство – це складне інтегральне психологічне утворення особистості (батька та/або матері), що включає сукупність ціннісних орієнтацій батьків, установок та очікувань, батьківської відповідальності та стилю сімейного виховання [11].

Соціальна обумовленість батьківства показує, як на становлення людини в якості батька і його уявлення про себе як про батька впливає уся система стосунків, в які він виявляється включеним з моменту свого народження. Сюди можна віднести стосунки як з найближчим оточенням - власними батьками і іншими значимими людьми, так і вплив різних соціальних інститутів (наприклад, ЗМІ, школи). При цьому багато авторів вказують на те, що дати визначення батьківства незалежно від головних аспектів материнства і громадських уявлень про виховання дітей неможливо. Проте, батьківство має чітку структуру, яка розглядає його не просто як набір характеристик або моделей поведінки конкретних чоловіків, а як багатосторонній процес, що стосується батьків, матерів, близьких родичів, культурних умов і громадських інститутів. На сьогодні у більшості дослідників цієї проблеми майже не залишає сумнів той факт, що батьківство, так само як і материнство, має соціально і культурно обумовлений характер [10, 8, 3].

Соціальна обумовленість батьківства показує, як на становлення людини в якості батька і його уявлення про себе, як про батька, впливає уся система стосунків, в які він виявляється включеним з моменту свого народження. Сюди можна віднести стосунки як з найближчим оточенням - власними батьками і іншими значимими людьми, так і вплив різних соціальних інститутів (наприклад, ЗМІ, школи). Таким чином, батьківство - складний феномен, який можна визначити як категорію психології особистості, що відбиває основні етапи її розвитку, і характеризується комплексом інтегральних, соціальних і індивідуальних характеристик особистості, що проявляються на усіх рівнях життєдіяльності людини. Формування батьківського ставлення проходить стадії від ухвалення рішення про народження дитини і вагітність до періоду становлення зрілого батьківства [1, 16]. Ці стадії характерні як для жінок, так і для чоловіків, проте існує певна специфіка проходження цих стадій у чоловіків.

В результаті вивчення проблеми формування батьківства, впливу соціальних стосунків на становлення інституту батьківства, було зроблено припущення про те, що в онтогенезі батьківства можна виділити три основні етапи: 1) стереотипне уявлення про батьківство до вагітності дружини; 2) переосмислення стереотипів протягом вагітності; 3) власне формування почуття батьківства після народження дитини, з якою у перинатальний період чоловік не мав такого зв'язку, як жінка, відповідно, і зміна ставлення до себе як до батька.

Формування ставлення до дитини, прийняття нової ролі батька - складний і багатофакторний процес. Перші два етапи є періодом підготовки до спілкування з дитиною. Теоретичні уявлення про батьківство формуються в соціумі з початку життя людини, потім змінюються через власний досвід спілкування з дитиною. Цей процес є дуже складним і легко порушується при відторгненні з боку дружини або соціальних проблемах майбутнього батька. Відсутність психологічної підготовки до батьківства, страх перед народженням дитини сприяють виникненню тривожності. Вважається, що цей період є періодом перевірки готовності до батьківства. Проте, цей період є важливим з точки зору

формування ставлення до майбутньої дитини і власної позиції в сім'ї [16, с 36]. Третій етап - період після народження дитини - практичний і є критичним з точки зору виникнення бондінга - психологічного зв'язку батька з дитиною, що народилася.

Таким чином, формування батьківства є складним динамічним процесом, на який впливають різні чинники, у тому числі соціальні, сімейні і особистісні.

Аналіз структури готовності до батьківства як психічного утворення дозволив виділити когнітивний, мотиваційний і емоційний компоненти. Когнітивний компонент розглядається як усвідомлення батька спорідненості з дитиною, уявлення про себе як про батька, уявлення про ідеального батька, знання батьківських функцій, сформований образ дитини. Когнітивний компонент включає усвідомлення батька спорідненості з дитиною, уявлення про себе як про батька, уявлення про ідеального батька, знання батьківських функцій.

На думку психологів, підготовка до батьківства починається ще в дитячому віці. Спостерігаючи за стосунками між батьками, хлопчик підсвідомо запозичує моделі поведінки і розподіли ролей, прийняті в сім'ї. Такі компоненти батьківського відношення як цінність батьківства, цінність дитини, цілий ряд поведінкових і емоційних реакцій по відношенню до дітей формується під дією тієї моделі, яка прийнята в цій культурі і сприйнята конкретним індивідуумом [3, с. 38]. Народження дитини значно впливає на особистісний розвиток чоловіка. Перетворення чоловіка у батька в психологічному плані є центральним завданням розвитку особистості в період дорослості і одним з критеріїв досягнення ним зрілості [8, 13]. Мотиваційний компонент включає провідні мотиви батьківства. У дослідженнях мотивації батьківства було виявлено три типи мотивації, кожна з яких включає ряд мотивів, що корелюють між собою. Перший тип мотивації характеризується відношенням до батьківства як до способу рішення особистих і сімейних проблем. Сюди увійшли такі мотиви, як "відповідний вік", "сприятливе матеріальне становище", "бажання збільшити сім'ю", "розуміння того, що діти зміцнюють сім'ю", "бажання дружини мати дітей". На думку авторів, ці мотиви можна інтерпретувати як недостатньо зрілі, але такі, що мають можливість подальшого розвитку. Другий тип мотивації характеризується "вимушеною" необхідністю. По суті, тут відсутня взагалі будь-яка мотивація до батьківства, тому дитина не запланована і з'являється "випадково". Чоловік при цьому ставиться до свого батьківства як до вимушеної обставини. Третій тип мотивації пов'язаний з ціннісним ставленням чоловіка до дитини, включаючи такі мотиви, як "любов до дітей", "бажання мати дитину від коханої людини", що відбиває свідоме ставлення чоловіка до свого батьківства, яке є не засобом задоволення додаткових потреб а виявляється самостійною метою, тобто "мотивацією цінності дитини".

Емоційний компонент батьківського ставлення пов'язаний в першу чергу з емоціями, які переживають батьки при взаємодії з дитиною, а також емоційне відношення батька до власної ролі. Батьківська любов сьогодні розглядається суспільством як "норма" психічного здоров'я людини, а поведінка і особа батька, що має нещастя не любити свою дитину, - як патологія, психічне відхилення, прояв аморальності і розбещеності [5, 9, 15]. Проте слід зауважити, що емоційна близькість до дитини не є природженою здатністю батька; здатність любити формується в практиці батьківства, в процесі діяльності. Навпаки, переживання відкидання дитини, спостерігається при деструктивних дитячо-батьківських стосунках, викликає у батьків відчуття провини, депресію, тривожність, порушення "Я-концепції" у формі неприйняття себе і низької самооцінки. Таким чином, любов батька більшою мірою піддається соціальним діям. При цьому, має місце і природна, і соціальна, і психологічна детермінованість. У нашому дослідженні, в якому приймали участь 40 чоловіків із різним досвідом батьківства, чоловіки з високим рівнем готовності до батьківства (45% респондентів) демонстрували не лише високі показники психологічної і особистісної зрілості, але і досить високі бали складності і змістовної наповненості структури готовності до батьківства. Зокрема, було відмічено, що чим вище рівень психологічної зрілості, тим відповідальніше чоловіки ставляться до своїх батьківських обов'язків, вони ретельно готуються стати батьками, в період вагітності психологічно підтримують дружину, відвідують курси підготовки до пологів і підтримують дружину на пологах. Після народження дитини допомагають по догляду за дитиною, виявляють інтерес до розвитку і активно беруть участь в житті дитини. У цій групі батьків чітко формулюється мотивація до батьківства і ця мотивація, як правило, спрямована на дитину, на безумовне бажання стати батьком. З появою дитини чоловіки відмічають, що їх життя наповнилося сенсом, що вони стали щасливіше. Стиль стосунків з дитиною у більшості батьків формується як дружній і емоційно насичений.

У чоловіків з середнім рівнем готовності до батьківства (37,5% респондентів) виявлений середній рівень психологічної зрілості. Бажання мати дітей у цієї групи випробовуваних виникає як реакція на соціальні норми і вимоги соціуму. Батьківство в даному випадку є підтвердженням своєї гендерної ролі і відстоювання перед оточенням своєї маскулітності. Ці батьки "народжують" дитину досить усвідомлено, розуміють, що з появою дитини вони несуть велику відповідальність за неї. Але на відміну від попередньої групи вони емоційно стримані, тривожні, закриті і пасивні у проявах любові в спілкуванні з дитиною. Чоловіки цієї групи виконують свої батьківські обов'язки тому, що так потрібно, наприклад, забирають дитину з школи, але не цікавляться, як справи в школі, із задоволенням грають з дитиною, але неохоче роблять з нею уроки. Цих батьків з упевненістю можна віднести до відповідальних і люблячих батьків, але з менш складною і гармонійною структурою готовності до батьківства і недостатньо сформованими навичками спілкування і виховання дитини.

На жаль, серед респондентів 17,5% склали чоловіки з низьким рівнем готовності до батьківства. Деякі з них стали батьками "вимушено", без усвідомленого бажання, під впливом обставин і окрім своєї волі. Психологічно ці чоловіки були не готові стати батьками. До виховання вони відносяться безвідповідально, мало часу проводять з дитиною, майже не виявляють цікавості до захоплень дитини. Батьки цієї групи не допомагають у догляді за дитиною, вважаючи, що це "не чоловіча справа". Досить вимогливо, нестримано і роздратовано поведуться у спілкуванні і спільній діяльності з дитиною при виникненні труднощів. Після народження малюка вони дуже стримано проявляють свої почуття. Багато хто віддає перевагу самоусуненню, уникненню догляду за дитиною, практично не проявляють ініціативи в спілкуванні і спільній діяльності. Ця група чоловіків, не готова до батьківства ні мотиваційно, ні емоційно, що підтверджується надзвичайною простотою і неузгодженістю компонентів і виражено корелює з низьким рівнем психологічної зрілості особистості.

Висновки. Існує психологічний зв'язок між сформованістю батьківського почуття і рівнем зрілості особистості батька. Ось чому набагато частіше батьківство у повній мірі відчувається батьками пізніх дітей. Основні психологічні труднощі «незрілих» батьків, полягають у невмінні отримувати задоволення, радість від спілкування з дитиною. Зрілість батьківських почуттів виражається в люблячому стилі виховання. У таких батьків розвинена здатність до співпереживання, їм властиво опікати, піклуватися про дитину, а батьківство з усією силою захоплює їх саме в перші роки життя дитини. Таким чином, батьківство - ця інтегральне психологічне утворення, що включає усвідомлення родинного зв'язку з дитиною, емоцій і почуттів до своїх дітей, прийняття і виконання батьківської ролі та сприяє самореалізації, самоствердженню і саморозвитку особистості батька.

Література

1. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / О. С. Бартків // *Наук. Вісн. Волин.нац. ун-ту ім. ЛесіУкраїнки / Волин. Нац. Ун-т ім. ЛесіУкраїнки*; [редкол. : І. О. Смолюк та ін.]. — Луцьк, 2010. — № 23: Педагогічні науки. — С. 192—196.
2. Безпалько О. В. Системний підхід до організації соціальнопедагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді / О. В. Безпалько // *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. — 2006. — № 3. — С. 46—54.
3. Братусь І. Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини (методичні матеріали) / І. Братусь, А. Гулевська Черниш, Т. Лях // *Практ. психологія та соц. Робота* — 2002. — № 5. — С. 36—49.
4. Власова Н. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми батьківства // *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка*. — К.: Міленіум, 2006. Вип. 29. — С. 117-127.
5. Гречин І. Батьківство у Німеччині: соціокультурний аспект / І. Гречин // *Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку: монографія / [С. Айтов, М. Аккент, З. Бондаренко та ін.]*: Ред. Т. Власова. — Дніпропетровськ: Вид-тво Маковецький, 2011. — С. 146-156.
6. Евсеєнко Ю. Отцовство как структурно-динамический феномен / Ю. Евсеєнко, А. Портнова // *Экзистенциальная и гуманистическая психология / Публикации [Электронный ресурс]*. — С. 1-16. — Режим доступа: HPSY/RU
7. Кон И. Отцовство как социокультурный институт / И. Кон // *Электронный ресурс*. Режим доступа: <http://sexology.narod.ru/info 153.html>.
8. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства / В. П. Кравець. — К.: Видавн. Центр «Академія», 2001. — 244 с.
9. Методичні матеріали з питань формування усвідомленого батьківства [Текст] / (заг. Ред. Г.М. Лактіонової). — К.: Держсоцсужба, Християнський дитячий фонд, 2006. — 96 с.
10. Овчарова Р. Психология родительства: [учебн. Пособие для студ. Высш. Учебн. Заведений] / Р. Овчарова. — М.: Академия, 2000. — 368 с.
11. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: [учеб. Пособие] / Р. В. Овчарова. — М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. — 496 с.

12. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства: учебное пособие /Р.В. Овчарова – М.: Изд. Инст. Психотерапии, 2003. – 319с.
13. Полі О. Серце батьків: Що потрібно знати кожному батькові / Полі О. ; пер. Т. Різун. – Львів : Свічадо, 2010. – 208 с.
14. Спиваковская А. Как быть родителями / А. Спиваковская. – М. : Педагогика, 1986. – 157 с. 16.
15. Струтинська Т. Вплив батька на соціалізацію дітей із повних і неповних сімей (за результатами досліджень у США та Україні) / Т. Струтинська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. Наукових праць / За заг. Ред. М. Євтуха. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2006. – Вип. 31. – С. 185-190.
16. Тіунова О. В. Психологічні умови розвитку особистісної зрілості батьків / О. В. Тіунова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України / За ред. С. Д. Максименка. — Т. ХШ. — Ч. 4. — К., 2011. — С. 34—40.
17. European Values Studies. Family section. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.Europeanvaluesstudy.eu/frmShowpage?v_page_id=7461989851426413
18. Feeney J. Becoming Parents: Exploring the Bonds Between Mothers, Fathers, and Their Infants. – Cambridge University Press, 2001. – 248 p.
19. Gornick J.C., Meyers M.K. Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment. – Russell Sage Foundation, 2003. – 404 p.
20. Halman L., Sieben I., Van Zundert M. Atlas of European Values: Trends and Traditions at the turn of the Century. – Leiden, the Netherlands: Brill. 2011.
21. Lundberg S., Rose E. Parenthood and the Earnings of Married Men and Women // Labour Economics. – 7, Is. 6. (November). – 2000. – P. 689–710.

References transliterated

1. Bartkiv O. S. Usvidomlene batkivstvo: teoretichni aspekti / O. S. Bartkiv // Nauk. visn. Volin.nac. un- tu im. LesiUkrayinki / Volin. nac. un-t im. LesiUkrayinki ; [redkol. : I. O. Smolyuk ta in.]. — Luck, 2010. — № 23: Pedagogichni nauki. — S. 192—196.
2. Bezpalko O. V. Sistemnij pidhid do organizaciji socialnopedagogichnoyi roboti z ditmi ta uchnivskoyu moloddyu v teritorialnij gromadi / O. V. Bezpalko // Socialna pedagogika: teoriya ta praktika. – 2006. – № 3. – S. 46–54.
3. Bratus I. Formuvannya navichok usvidomlenogo batkivstva ta rannij rozvitok ditini (metodichni materialy) / I. Bratus, A. Gulevska Chernish, T. Lyah // Prakt. psihologiya ta soc. robota – 2002. – № 5. – S. 36–49.
4. Vlasova N. V. Teoretichnij analiz vivchennya problemi batkivstva // Naukovi zapiski Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka APN Ukrayini / Za red. akademika S. D. Maksimenka. - K.: Milenium, 2006. Vip. 29. -S. 117-127.
5. Grechin I. Batkivstvo u Nimechchini : sociokulturnij aspekt / I. Grechin // Lyudina i svitova globalizaciya: perspektivi ta mezhi rozvitku : monografiya / [S. Ajtov, M. Akkent, Z. Bondarenko ta in.]: Red. T. Vlasova. - Dnipropetrovsk : Vid-tvo Makoveckij, 2011. - S. 146-156.
6. Evseenko Yu. Otcovstvo kak strukturno-dinamicheskij fenomen / Yu. Evseenko, A. Portnova // Ekzistencialnaya i gumanisticheskaya psihologiya / Publikacii [Elektronnyj resurs]. - S. 1-16. - Rezhim dostupa: HPSY/RU
7. Kon I. Otcovstvo kak sociokulturnyj institut / I. Kon // Elektronnyj resurs. Rezhim dostupa: <http://sexology.narod.ru/info153.html>.
8. Kravec V. P. Psihofiziologichni ta psihologo-pedagogichni aspekti formuvannya usvidomlenogo batkivstva / V. P. Kravec. – K.: Vidavn. Centr «Akademiya», 2001. – 244 s.
9. Metodichni materialy z pitan formuvannya usvidomlenogo batkivstva [Tekst] / (zag. red. G.M. Laktionovoyi). – K.: Derzhsocsuzhba, Hristiyanskij dityachij fond, 2006. – 96 s.
10. Ovcharova R. Psihologiya roditelstva : [uchebn. posobie dlya stud. vyssh. uchebn. zavedenij] / R. Ovcharova. - M. : Akademiya, 2000. - 368 s.
11. Ovcharova R. V. Roditelstvo kak psihologicheskij fenomen : [ucheb. posobie] / R. V. Ovcharova. - M. : Moskovskij psihologo-socialnyj institut, 2006. - 496 s.
12. Ovcharova R.V. Psihologicheskoe soprovozhdenie roditelstva: uchebnoe posobie /R.V. Ovcharova - M.: Izd. Inst. Psihoterapii, 2003. – 319s.
13. Poli O. Serce batkiv: Sho potribno znati kozhnomu batkovi / Poli O. ; per. T. Rizun. - Lviv : Svichado, 2010. - 208 s.
14. Spivakovskaya A. Kak byt roditelyami / A. Spivakovskaya. - M. : Pedagogika, 1986. - 157 s. 16.
15. Strutinska T. Vpliv batka na socializaciyu ditej iz povnih i nepovnih simej (za rezultatami doslidzhen u SShA ta Ukrayini) / T. Strutinska // Teoretichni pitannya kulturi, osviti ta viovannya : zb. naukovih prac / Za zag. red. M. Yevtuha. - K. : Vidavnichij centr KNLU, 2006. - Vip. 31. - S. 185-190.
16. Tiunova O. V. Psihologichni umovi rozvitku osobistisnoyi zrilosti batkiv / O. V. Tiunova // Problemi zagalnoyi ta pedagogichnoyi psihologiyi. Zbirnik naukovih prac Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka Nacionalnoyi APN Ukrayini / Za red. S. D. Maksimenka. — Т. HSh. — Ч. 4. — К., 2011. — С. 34—40.
17. European Values Studies. Family section. [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу http://www.europeanvaluesstudy.eu/frmShowpage?v_page_id=746198985142643
18. Feeney J. Becoming Parents: Exploring the Bonds Between Mothers, Fathers, and Their Infants. – Cambridge University Press, 2001. – 248 r.
19. Gornick J.C., Meyers M.K. Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment. – Russell Sage Foundation, 2003. – 404 r.
20. Halman L., Sieben I., Van Zundert M. Atlas of European Values: Trends and Traditions at the turn of the Century. – Leiden, the Netherlands: Brill. 2011.
21. Lundberg S., Rose E. Parenthood and the Earnings of Married Men and Women // Labour Economics. – 7, Is. 6. (November). – 2000. – P. 689–710.